

Privat udmøntede speciedalere 1560 og 1563 under Frederik II samt 1590 og 1596 (?) under Christian IV

Af *Sven Aagaard*

Frem til opdagelsen i 1623 af de rige norske sølvlejer i Numedalen og anlæggelsen af Kongsberg Sølvværk var det tabsgivende at udmønte speciemønt i det danske kongerige, idet produktionsomkostningerne inklusive indkøb af sølv oversteg speciedalerens betalingsværdi i omsætningen. Frederik II (1559-1588) sendte da også den 18. februar 1559 et brev til lensmanden på Malmøhus, rigsråd og statholder Mogens Gyldenstjerne¹, hvor det meget direkte forlød, at ”*vi ikke er til sinds at lade formønte Daler*”². Anledningen var, at kongen ønskede nyslået mønt til dækning af udgifterne til sin forestående kroning den 13. august samme år. Heller ikke en 8 skilling 1559, som ikke længere kendes³, og den lidt mere lodige 1 mark (Hede 9A) fra samme år synes at have givet kongen tilstrækkelig profit og antages hurtigt at være ommøntet til ringere mønt⁴.

Så var det meget bekvemmere at lade andre dække tabet ved speciudmøntning. De smukt skårne speciedalere fra 1560 og 1563 (fig. 1 og 2) er da også udmøntet for egen regning af rigsråd Lave Brahe til Krogholm i Skåne og efter dennes død den 5. marts 1567⁵ antageligt af hustruen Gørvel Fadersdatter⁶. Det skal bemærkes, at disse specier videreførte møntbilledet fra flere møntgrupper fra Christian III (1534-1559).

Udmøntningen af den i dag yderst sjældne speciedaler 1560 synes at have begrænset sig til 16 prøvestykker, som Mogens Gyldenstjerne lod kongen overbringe fra den københavnske møntmester Poul Fechtel med en forespørgsel, om kongen ønskede flere udmøntet. Efter først at have udtrykt sin interesse for sagen

svarer kongen den 29. september 1560, at udmøntningen skal stilles i bero⁷. Hvad der i øvrigt er gået forud for fremstillingen af disse 16 prøvespecier, oplyser Wilcke intet om, og formentlig vides det ikke. Men rigsråd Lave Brahe lod sig dog ikke kyse af kongens afvisning, og den 1. september 1563 modtog han da også kongens tilladelse til at udmønte 250 joachimdalere slået 8 stykker på en mark sølv af en finhed på 15 lod (= 93,75 % sølv) ledsaget af den begrundelse, at ”*sådanne Dalere ikke ere lette at faa og Hr. Lauge Brade[sic!] skal bruge dem*”⁸. Hvad speciedalerne konkret skulle bruges til, oplyses ikke. Og det havde Lave Brahe næppe heller behov for, da hans hustru Gørvel Fadersdatter (født Sparre) var den rigeste adelsdame i kongeriget med omfattende jordbesiddelser i Norge og Sverige⁹. I den egenskab har Lave Brahe og hustruen utvivlsomt haft ekstraordinære behov for at kunne yde betalinger i lodig mønt, som retfærdiggjorde den givne udmøntningstilladelse¹⁰.

Den krævede høje finhed på 15 lod syntes af uvisse årsager ikke at være fulgt. Der foreligger ikke moderne lodighedsbestemmelser af disse specier. Derimod er der i Det kongelige Bibliotek bevaret en prøvebog af Caspar Seler, som frem til 1562 virkede som møntmester i Augsburg i Sydtykland. I denne prøvebog er der på side 324 opklæbet et spejlvendt aftryk af speciedaleren 1563 ledsaget af et prøveresultat, som viser en finhed på 90,626 % svarende til en lodighed på 14 ½ lod¹¹. Mønten skulle derved svare til den under Christian III i nonneklosteret i Gimsø¹² udmøntede sølvgylden (= guldengroschen) 1546 (Hede 1),

Fig. 1. Lave Brahes speciedaler 1560 (Hede 8A).

Fig. 2. Lave Brahes/Gørvel Fadersdatters speciedaler 1563 (Hede 8B).

som fulgte møntordningen af 27. september 1544. En meget senere lødighedsbestemmelse af specien 1563 foretaget på Den kongelige Mønt i København i 1780'erne gav en lidt højere finhed på 91,666 % svarende til en lødighed på $14 \frac{2}{3}$ lod¹³.

Galster tager ikke stilling til, med hvilken usikkerhed disse gamle prøvninger er foretaget, men ender med at stille sig tvivlende over for, om den udmøntning, som kongen godkendte, nu også angik de her omhandlede speciedalere. Denne tvivl synes dog ubegrundet, da ingen andre danske speciedalere kendes fra 1563. Mere uforståeligt er det dog, at Holger Hede i sit værk uden nærmere forklaring antager, at specien 1560, hvoraf der ikke foreligger lødighedsprøver, har en finhed på 90,626 %, hvorimod specien 1563 antages at have en finhed på 93,75 % svarende til den krævede

lødighed på 15 lod¹⁴. Måske bygger det på den fejlagtige antagelse, at prøvningen i den omtalte prøvebog vedrører specien 1560.

En stempelundersøgelse ved brug af mikroskoptegnetemetoden¹⁵ af cirka 50 eksemplarer viser, at der til udmøntningen af specien 1563 er anvendt 3 forsidestempler og 5 bagsidestempler. Endvidere er det påvist, at det ene forsidestempel (60-1) er et genbrug fra udmøntningen af prøvespecien 1560, hvilket fastlægger kronologien for stempelforbruget (fig. 4). I figur 3 er vist stempeltegninger af de registrerede stempler ledsaget af en oversigt over undersøgte eksemplarer (bilag 1).

Som nævnt blev Gørvel Fadersdatter enke i 1567. Da hun var barnløs – hendes eneste barn, sønnen Niels Ulfstand fra et tidligere ægteskab var død af pest i 1548 kun 13 år gammel – har hun selv måttet styre sine store

60-1

63-1

63-2

60-1

63-1

63-2

63-3

63-4

63-5

Fig. 3. Stempeltegninger af speciedalerne 1560 og 1563.

besiddelser. Således tillader Frederik II med brev af 26. juni 1580 til møntmesteren i København Hans Dellhusen, at hun sammen med svogeren Jens Brahes arvinger får udmøntet 300 speciedalere af samme stempel som en medfølgende daler¹⁶. Wilcke mener her, at det drejer sig om specien 1572, hvorimod Hede mere sandsynligt finder, at der må være tale om en fortsat udmøntning af specien 1563. Som argument herfor henviser han til møntens nuværende hyppighed, samt den omstæn-

dighed, at der til udmøntningen er brugt flere stempeler¹⁷. Noget, som ikke var fremmed for tiden jævnfør de runde marker 1563, som blev slået med uændret årstal frem til 1576¹⁸.

Der foreligger ikke regnskabstal for specien 1563, men alt taler for, at udmøntningen har været meget større end den samlede tilladelse på 550 stykker. Alene den omstændighed, at der i dag er bevaret over 50 eksemplarer (se bilag 1) vidner herom. I samtiden har der uden tvivl været stor interesse i at omsmelte en så

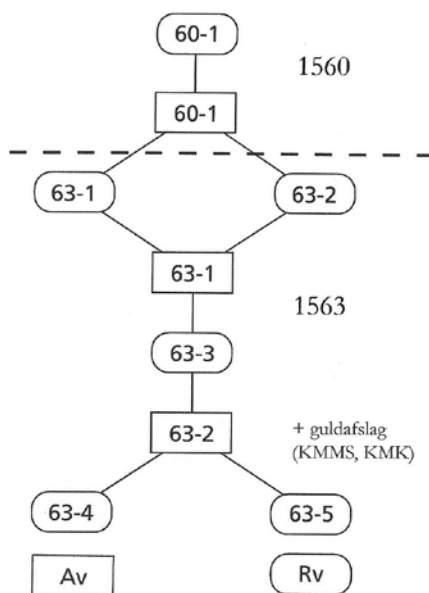

Fig. 4. Koblingsskema for stempler anvendt til Lave Brahes/Gørvel Fadersdatters specier 1560 og 1563.

lødige mønt. Den bevarede mængde af eksemplarer kan derfor højst repræsentere en lille rest af en udmøntning på formentlig mange tusinde mønter. Bedømt ud fra udseendet af specierne 1560 og 1563 har udmøntningen været noget hårdhændet, idet møntblanketten på selve fladen ofte bærer en eller flere revner. En omstændighed, der i øvrigt som en biting gør det nemt at fastlægge gengangere blandt afbildede eksemplarer i auktionskataloger¹⁹.

Gørvel Fadersdatter var dog ikke færdig med at forstå privat udmøntning af specier, idet hun sammen med nevøen Peder Brahe til Krogholm i et åbent brev af 27. februar 1590 får ret til ”for denne ene Gang til eget Brug” at ”lade mønte et Antal Dalere af godt fint Sølv under Kongens Navn og Kontrafej og Danmarks Riges Vaaben enten her i Riget eller andensteds; hver 8 Dlr. skulle veje 15 Lod fint sølv”²⁰. Resultatet blev den såkaldte

”Prinsens daler” fra 1590 med et frontvendt portræt af den udvalgte konge Christian (IV) (fig. 5), som af Wilcke antages slået i Hertugdømmerne, hvilket dens nogen afvigende, tyske stil også taler for.

I koblingsskemaet fig. 4 er anført 2 stempelidentiske guldaflslag af specien 1563, som tydeligvis er fremstillet i slutningen af udmøntningen²¹. De bryder med den gængse forestilling om, at guldaflslag er præsentationsmønter, det vil sige mønter, som er slået med det formål at få godkendt møntbilledet til en ny udmøntning. I dette tilfælde må de snarere tænkes at være gaveeksemplarer, som kan være tildelt kongen og andre højtstående øvrigheds personer efter udmøntningen af en taknemmelig Gørvel Fadersdatter. Afslagene har dog kun haft symbolværdi set i forhold til den store generøsitet, som den barnløse Gørvel Fadersdatter viste kronen. I 1582 og 1599 overlod hun således kongen tilsammen over 500 gårde og gårdparter i Norge for i 1601 at afstå alt sit svenske arvegods til kongen, ligesom hun indsatte ham som sin universalarving²². Kongen viste hende naturligt nok megen opmærksomhed, og hun har efter alt at dømme haft en særstatus ved hoffet.

Denne tætte kontakt til Christian IV samt Gørvel Fadersdatters utvivlsomt konstante behov for gode lødige speciedalere til sine mange betalingsformål kunne tale for, at også specien 1596 (fig. 6), som stilmæssigt til forveksling ligner specien 1563, er slået til hendes brug. Wilcke skriver overensstemmende, at specien 1596 efter ”sin Udstyrelse” sammen med de lignende mindre nominaler fra samme år ”ubetinget tjener Omsættningens Tarv”²³. Specien skal sammen med de mindre nominaler fra 1596 alle være slået af hollænderen Geert van Campen, som blev møntmester i København en kort tid efter Andreas Metzners død i begyndelsen af 1596. Alle nominaler bærer et kløverblad som møntmærke, hvilket ifølge Schou ”antyder en forbindelse til Nicolaus Schwabe”²⁴, der blev ansat som stempelskærer i 1596, men dog først i 1602 selv blev udnævnt til møntmester. Tankevæk-

Fig. 5. Gørvel Fadersdatters og Peder Brahes specie 1590 (Hede 43).

Fig. 6. Gørvel Fadersdatters (?) specie 1596 (Hede 45).

kende nok havde Geert van Campen en fortid som møntersvend hos møntmester Hans Köppelin under Frederik II. Köppelin har under sin københavneretid 1564-66 utvivlsomt slået et væld af Frederik II's runde 1 marker 1563 af samme udseende som specien 1596 før han i 1566 forflyttedes til Flensborg²⁵.

Bevæger vi os videre i det mere hypotetiske, kunne de mindre nominaler med årstallet 1596 og med et møntbillede svarende til specien 1596 teoretisk også tænkes fremstillet for Gørvel Fadersdatter. Måske som et sponsorbidrag til kroningen for nu at bruge en moderne terminologi! En sådan tanke vil harmonere med hendes almene generøsitet. Og vil samtidig efterlade et mere konsistent valg af møntbilleder for Christian IV's tidlige mønter²⁶. Man bemærker, at værdien på speciedaleren 1596 er angivet til 4 mark, hvor den på speciedalernerne 1560 og 1563 var 3 mark. Det skyldes, at småmønten (skilling, mark...) blev forringet ved at reducere deres finvægt i sølv, hvorimod speciedalere finvægt forblev uændret. Speciedaleren var jo en international handelsmønt, som man nødigt ændrede ved. Derved steg speciedalere nominelle værdi i småmønt. Kursen på 4 mark var blevet fastlagt i 1572 efter de store møntforringelser under Den nordiske Syvårskrig 1563-1570.

Under sin lange enkestand boede Gørvel Fadersdatter på det tidligere Benediktinerkloster Børringekloster i Skåne, hvor hun døde i 1605 i en meget høj alder. Hun er gravsat i Lund Domkirke, hvor der også findes et maleri af hende udført før 1567 antagelig fra Hans van Paeschens værksted²⁷. Lave Brahes og Gørvel Fadersdatters private arkiv findes i Rigsarkivet. I lyset af Gørvel Fadersdatters store betydning som mæcen for den unge Christian IV turde hun fortjene større opmærksomhed som historisk person, end tilfældet synes at være i dag²⁸.

En stor tak skylder jeg den Kgl. Mønt- og Medallesamling (KMMS) og her især Michael Märcher for hjælp med relevant litteratur og nyttige kommentarer til manuskriptet. Endelig tak til min tidligere

arbejdskollega Mette Christensen for retegning af koblingskemaet.

¹ I flere breve kaldt Magnus. Retstavningen var i 1500-tallet inkonsekvent, jævnfør note 9. Således tildeles Lave Brahe i et brev af 29. september 1560 navnet Lauge Brade (begge Wilcke VII, s. 311). På en slægtstavle side 419 i DBL 1979 benævnes han også Lauge, hvorimod han i den tilhørende tekst (s. 424) kaldes det her i artiklen anvendte fornavn Lave.

² Wilcke VII s. 311.

³ Ifølge rentemesterregnskaberne slået 1200 ½ mark (Hede 1978, s. 12).

⁴ Hede 1978 s. 12.

⁵ DBL 1979 s. 424.

⁶ Wilcke VI, s. 94.

⁷ Wilcke VII s. 311. Hede 1978 angiver s. 157 antallet til ca. 16. Baggrunden for denne usikkerhed er ikke nøjere oplyst. Samme usikkerhed er angivet i en fodnote s. 143 i fortællingen over L. E. Bruuns Hovedsamling.

⁸ Wilcke VII s. 311.

⁹ Wilcke VI s. 95 og DBL 1983 s. 585-586. Hendes fornavn skrives vekslende også Gjørvel, Gjørvel, Gjørvel, Gyrvel og Gyvhild. Der er i artiklen valgt stavemåden Gørvel i overensstemmelse med DBL 1983.

¹⁰ Et andet betalingsformål kunne være sold til lejetropper, som krævede betaling i lødig mønt. Et samtidigt eksempel herpå er Frederik II's speciedaler 1572, Hede 1978 s. 160. Også senere handelsmønter bl.a. løvedaleren 1608, piasteren 1624 og DOC-specierne 1671-72 er eksempler på, at krav om lødig mønt har måttet honoreres.

¹¹ Galster 1957-58 s. 126

¹² Gimsøy ligger ved Skien i Oslofjorden. Nonneklosteret, der tilhørte Benediktinerordenen, nedbrændte i øvrigt i 1546.

¹³ Galster 1957-58 s. 127.

¹⁴ Hede 1978 s. 11.

¹⁵ Aagaard 1994.

¹⁶ Wilcke VII s. 394.

¹⁷ Hede 1978 s. 158. Hede giver ikke noget bud på stempelantallet, men må antages at have baseret sin vurdering på Schous kartotek (KMMS), der rummer 4 varianter af det resulterende ene Schou-nummer (5).

¹⁸ Wilcke VII s. 377 og Hede 1978 s. 159-160.

¹⁹ Stanniolaaftryk bl.a. fra Schous kartotek (KMMS) er kun sjældent anvendelige til proveniensanalyser, da stempelrevner, ridser, pletter og lignende karakteristika udviskes, ligesom foldning af stanniolen omvendt kan frembringe kunstige "stempelfejl". Dette er baggrunden for, at undersøgte eksemplarer fra ældre samlinger registre-

- ret i Schous kartotek ikke i bilag 1 har kunnet knyttes til senere auktionssalg.
- ²⁰ Wilcke VI s. 92.
- ²¹ Overlevelsesheden for vægtige guldmønter fra 1500-tallet er utvivlsomt markant ringere end for specier. Om guldafslag også er fremstillet tidligere i udmøntningsforløbet eksempelvis af specien 1560 kan vi ikke vide. Guldafslag slået sent i udmøntningsforløbet kendes bl.a. for Meybuschkroner, hvor der fra 1696 er bevaret et i dag unikt guldafslag (Hede 37).
- ²² Wilcke VI s. 95.
- ²³ Wilcke I s. 58.
- ²⁴ Schou 1926 side 90.
- ²⁵ Hede hævder (Hede 1978 s. 21) med henvisning til Wilcke I s. 58, at de mindre nominaler fra 1596 er slået til brug som kastemønt under kongens kroningsridt gennem Københavns gader. Som før nævnt opfatter Wilcke derimod mønterne som typisk omsætningsmønt, så der må være tale om en fejllæsning fra Hedes side. Som en note til 4 skillingen 1596 (Hede 71) er Hede dog også mindre håndfast, idet det med henvisning til Otto Baches (1839-1927) maleri af kongens kroningsoptog (Frederiksborg Slot) blot siges, at mønterne Hede 71-73 kan være kastemønt anvendt til kroningsridtet. Brugen af kastemønt ved kroningen er dog dokumenteret af et samtidigt stik, se *Danmarks historie i billeder*, 4. udgave, Kbh. 1951, nr. 166.
- ²⁶ Mere generelt kunne en udskilning af privat fremstillede mønter fra møntrækkerne, i særdeleshed i 1600- og 1700-tallet, være en tiltrængt justering af det billede, som foreliggende møntværker tegner af møntvæsenet under de respektive konger.
- ²⁷ DBL 1983 s. 586. Hans van Paeschens var en flamsk fæstningsingeniør, som fungerede i perioden 1561-1582, og som bl.a. under Fr. II startede opførelsen af Kronborg.
- ²⁸ For eksempel er Gørvel Fadersdatter ikke omtalt med et ord i Steffen Heiberg, *Christian IV – en europæisk statsmand*, Gyldendals forlag, København 2006.

Litteratur

- Dansk Biografisk Leksikon*, 2. Bind, Gyldendal 1979 (DBL 1979).
- Dansk Biografisk Leksikon*, 13. Bind, Gyldendal 1983 (DBL 1983).
- Galster, Georg 1957-58, "En prøvebog 1557-1596", *NNÅ* 1957-1958, s. 124-143.
- Hede, Holger 1978, *Danmarks og Norges mønter 1541-1814-1977*, 3. udg., København

1978 (1963).

- Schou, Hans Henrik 1926, *Beskrivelse af danske og norske Mønter 1448-1814-1923*, København 1926.
- Wilcke, Julius 1919, "Speciedaleren (3 Mark) 1563", *NFM* bind III, s. 153-154. Er indarbejdet og udvidet i Wilcke VI og VII, hvorfor den ikke omtales nærmere i nærværende artikel.
- Wilcke, Julius 1919, *Christian IV's Møntpolitik 1588-1625*, København, NFM bind II, (Wilcke I).
- Wilcke, Julius 1931, *Daler, Mark og Kroner 1481-1914*, København, (Wilcke VI).
- Wilcke, Julius 1950, *Renæssancens Mønt- og Pengeforhold 1481-1588*, København, (Wilcke VII).
- Aagaard, Sven 1994, "Anvendelsen af mikroskoptegnetmetoden til stempelundersøgelser", *NNUM*, nr. 7, s. 138-145.

Bilag 1. Stempelbestemte mønter

- 1560: (60-1/60-1): KMMS; Hielmstjerne/3→KMMS→BilleBrahe→LEB/4402.
- 1563: (60-1/63-1): Paris Monnaie; Bille-Brahe→LEB/4422 (?).
- (60-1/63-2): ABR 511/97→Wallin & Bakos, mail bid XIII/261→Mynthuset 2/702 (fandt hos Bech og Glückstadt).
- (63-1/63-1): ABR 397/2; AHL L53/D53→AHL L54/408→AHL 20/920→AHL 35/1222→AHL 40/2079→HØI 125/2771; Horn 25/11→N&T 731/234→HØI 10/1461; OMH 17/629→OMH L9/D31→OMH 27/721; HØI 23/1232; HØI 98/3336; Eremitagen; Aarhus Museum (stjålet?).
- (63-1/63-2): Schou/130→ABR 274/98→Lerche/540; Broge/338; ABR 313/33.
- (63-1/63-3): Lund; KMK; Odense; Bergsøe 1890/812→LEB (?→)LEB dublet/1685→Wellman/120→Hede III/234; Hess-Leu 30/12→AHL 4/882→HØI 1/250; OMH 43/1123; HØI 29/907 + 1 privateje (fandt hos Guildal og Glückstadt).
- (63-2/63-3): Trondheim; Ernst I/240; ABR 527/48→HØI 23/1233; OMH 18/780 (ex. Reff)→AHL L65/547; Horn

31/132; Horn 34/53→OMH 33/822→OMH 45/518; ABR 455/122→HØI 9/477→HØI 12/584→MMAS/386 (26-27.4.2001) →ABR 746/4041) →ABR 799/5085; ABR 565/1113; N&T 644/56; Horn 40/172 (fandtes hos skiferdækker Ernst, Odense).
(63-2/63-4): KMMS; Hede 1955/99; Glendingning/130 (27-28.11.1974); Horn 5/195→HØI 10/1462→HØI 106/3619; HØI 24/648; AHL 4/883; ABR 440/27; Horn 28/61 (fandtes hos Glückstadt).
(63-2/63-5): Guldafslag – KMMS (m. øsken), KMK.
(63-2/63-5): UMK, Bergen; DNF 1925→Zinck VII/41; Hauberg/3294(→?) Møntboden L3, 14→DNF/157 (18.9.1985); Christie's/184 (13.7.1988)→ AHL 38/1951; ABR 443/2108→HØI 2/387; Horn 26/7→ABR 645/86; Horn 39/45; HØI 21/853→JDK II/111 (fandtes hos L.Chr. Petersen).

Kildforkortelser:

ABR: Arne Bruun Rasmussen (efter 1988 Bruun Rasmussen), København.
AHL: Bjarne Ahlström Mynthandel AB, Stockholm.

DNF: Dansk Numismatisk Forening, København.
EBM: E. B.Müller auktioner, Brønderslev.
Horn: Gert Hornung Møntauktioner, København.
HØI: Thomas Høiland auktioner A/S, København.
KMK: Kungliga Myntkabinetet, Sveriges ekonomiska museum, Stockholm.
KMMS: Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet, København.
LEB: L. E. Bruun i Schous kartotek
LEB/nr: L.E. Bruun Hovedsamling, Frederiksborg Slot.
LEB dublet/nr: L.E.B dubletauktion v/Holger Hede 12. Oktober 1925, København.
MMAS: Århus Mønt- og Medaillesamlersforening.
Myntuset: Myntuset, Stockholm.
Møntboden: Møntboden, Provinsbanken.
N&T :Auktionshus Nellesmann & Thomsen, Århus.
OMH: Oslo Mynthandel (nu del af Mønthuset).
UMK: Universitetets Myntkabinet, Oslo.